

HISVÅLA, GRYTBERG OCH HALVARSBODARNA

Rönnäs fjärding, Leksands socken

Leksands kulturmiljöprogram

Författare

Kristoffer Ärnback

Antagen av samhällsbyggnadsutskottet 2021-05-27

HISVÅLA, GRYTBERG OCH HALVARSBODARNA

Rönnäs fjärding, Leksands socken

Leksands kulturmiljöprogram

Författare

Kristoffer Ärnäck

Redaktion

Lars Jönnes och Kristoffer Ärnäck

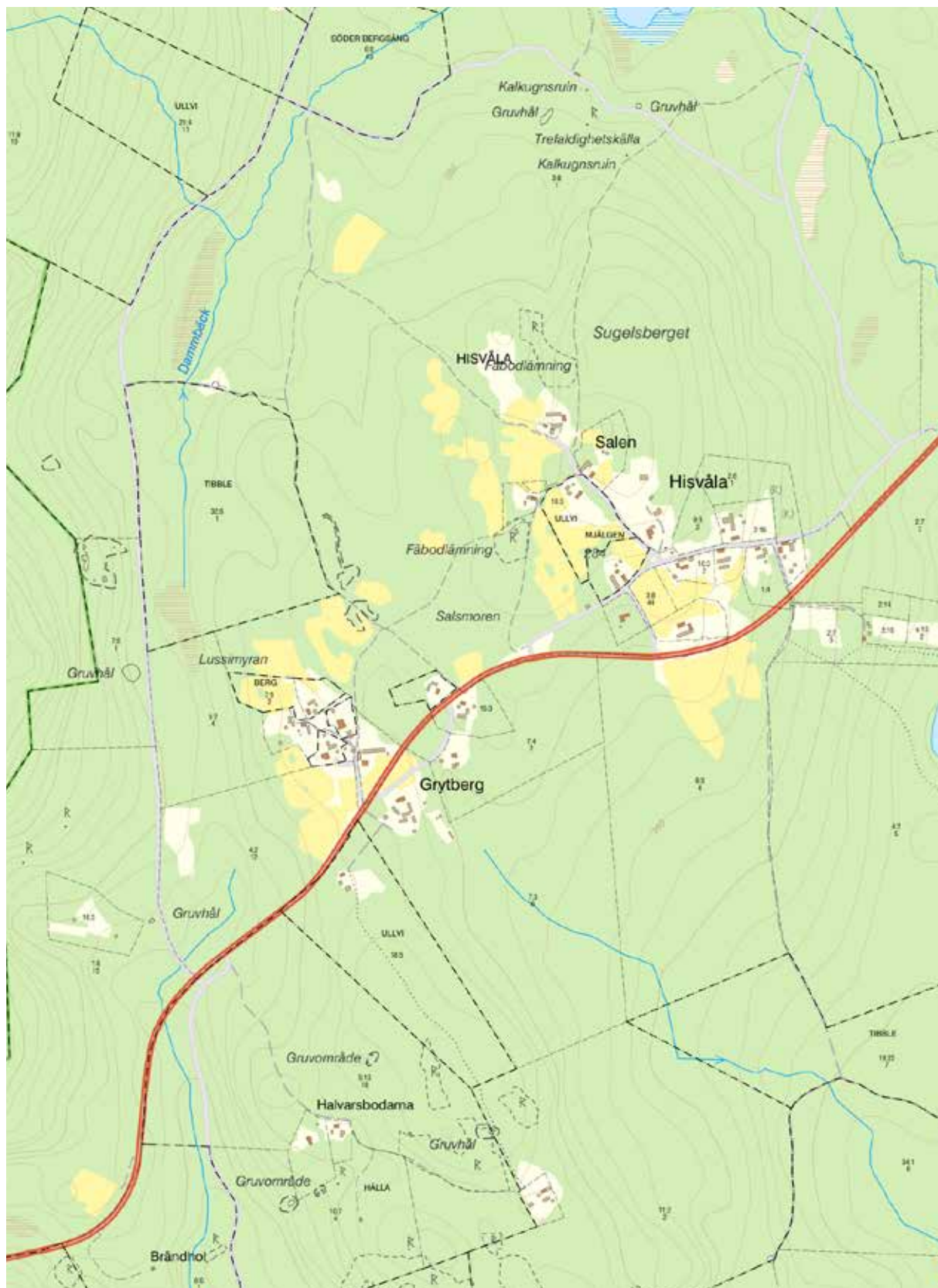
Omslag: Smedgården i Hisvåla, hög belägen i landskapet. Hisvåla 3:4.
Fotografier och illustrationer: Om inget annat anges, Kristoffer Ärnäck,
Dalarnas museum. Om inget annat anges härstammar rapportens kartor
från Lantmäteriets tjänster *Historiska kartor* samt *Kartor, flygbilder och ort-*
namn. Kartorna används i rapporten under Dalarnas museums avtalsnum-
mer: ©Lantmäteriet 12014/00618

© Dalarnas museum 2021

ISSN:

Innehåll

Beskrivning	7
Historik	7
Riksintresse för kulturmiljövården	7
Översiktling placering och topografi	7
Bytyp	7
Förhållande mellan landskap och bebyggelse	7
Bebyggelsens huvuddrag	10
Utmärkande detaljer	14
Värden	14
Platsnamn	14
Odlingsmarkens betydelse i det äldre bondesamhället	14
Bystruktur	17
Blandby	18
Bisysslor	18
Timmerhuskulturen och månghussystemet	20
Låg, tät och ofärgad eller faluröd bebyggelse	22
Kringbyggdhet	24
Värdekarta	27
Vad är ett kulturmiljöprogram?	28

Hisvåla-Grytberg är högt beläget i östra delen av Leksands kommun.

Beskrivning

HISTORIK: Hisvåla, Grytberg och Halvarsbodarna ligger i Rönnäs fjärding i Leksands socken. Hisvåla förekommer i skrift 1593 som *Risvåla*. Förleden *Ris-* var dock förvanskad från *His-*, som troligen kommer från läget vid Histjärnen (tidigare Hissen) vilket i sin tur syftar på att tjärnen ligger inom ett område med tallskog, en hed. Vål syftar på slättermark som röjts och vidmakthållits genom att lägga riset i högar (vålar) som sedan brändes. Grytberg avser stenig mark på ett berg. Halvarsbodarnas benämning kommer av gårdsnamnet *Halvars*. Vid storskiftet fanns 15 gårdar i Hisvåla och 9 i Grytberg. Av dessa var 8 fåbodgårdar belägna i huvudsak på samma vis som idag. Byarna ligger i Leksands kommun, som ursprungligen bildades som Leksands landskommun 1863. År 1971 ombildades landskommunen till Leksands kommun. År 1974 uppgick Siljansnäs och Åls kommuner i Leksands kommun.

RIKSINTRESSE FÖR KULTURMILJÖVÅRDEN: W 29 47 Hisvåla-Grytberg, Leksand.

ÖVERSIKTLIG PLACERING OCH TOPOGRAFI: Byarna Hisvåla-Grytberg och fåbodstället Halvarsbodarna är belägna på höglänt mark i den östra delen av Leksands kommun. Landskapet kring byarna domineras av kuperad skogsmark som närmast bebyggelsen genomskärs av småbruten odlingsmark. Hisvåla är beläget i en östsluttning cirka 275 meter över havet och erbjuder storslagna utblickar över de kuperade skogslandskapen i sydost. Öster om byn finns en mindre sjö, Histjärnen, där järnframställning tidigare förekommit. Norr om Hisvåla finns Sugelsberget (Salen). Cirka femhundra meter sydväst om Hisvåla finns Grytberg som delvis är beläget i västsluttning. Byarna förbinds genom Sågmyravägen som löper söder om Hisvåla och genom Grytberg. Halvarsbodarna är belägna söder om Grytberg och avskiljs från ovannämnda byar av skogsmark.

BYTYP: Hisvåla-Grytberg är blandbyar - byar som både innefattat gårdar med bofast befolkning och fåbodgårdar tillhörande andra byar. Vid storskiftet hade byarna Tibble, Ullvi, Hälla, Berg och Mjälgen fåbodar i och omkring Hisvåla och Grytberg. Det finns även exempel på så kallade hemfåbodar, fåbodgårdar som tillhört bofast befolkning i Hisvåla eller Grytberg. På fastigheten Ullvi 10:19 finns en mycket välbevarad hemfåbodgård, Kockes, som idag skyddas som byggnadsminne. De bofasta gårdarna är ofta större och tätare bebyggda än fåbodgårdarna. En annan skillnad är att fåbodgårdarna ofta är omålade än idag. Halvarsbodarna har under delar av historien tillhört Hisvåla och består idag av några ensligt belägna gårdar.

FÖRHÅLLANDE MELLAN LANDSKAP OCH BEBYGGELSE: Bebyggelsen i Hisvåla och Grytberg utgörs av två byklungor som är tydligt avskilda av skogsmark. I Hisvåla är många av byns gårdar belägna längs en byväg som löper genom byn från sydöst till nordväst. Dessa gårdar bildar tillsammans en gles radbykarakter. Söder om byn finns en ensamgård på en höjd i odlingslandskapet, Smedgården. Längs en väg som löper norrut från majstångsplatsen mitt i byn finns

Det småbrutna odlingslandskapet i Hisvåla är rikt på träd, odlingsrösen och spår av de små ägostrukturer som tidigare präglade jordbruket i Leksands socken.

Smedgården i Hisvåla är högt belägen i det småbrutna odlingslandskapet. Hisvåla 3:4.

*Kringbyggd gård i Hisvåla.
I Hisvåla-Grytberg finns
ovanligt många gårdar som är
kringbyggda på alla fyra sidor.
Hisvåla 10:3.*

*Välbevarat äldre bostadshus i
Hisvåla. Bebyggelsen präglas
av enkelhet. Alla hus är
byggda i trä, och har med få
undantag tegeltak. Hisvåla
13:3.*

*Hemfäbodgården Kockes i
Hisvåla, som skyddas som
byggnadsminne. Gården är
mycket välbevarad. Ullvi
10:19.*

Kringbyggd gård i Grytberg. Bebyggelsen är ålderdomlig och även manbyggnaden är välbevarad. Hisvåla 5:3.

en mindre klunga om tre kringbyggda gårdar. Många av gårdarna i Hisvåla är belägna mellan Sugelsbergets kuperade skogslandskap i norr och småbrutna hävdade odlingslandskap i söder och väster. I Grytberg är gårdarna placerade i en gles klungform som omgärdas av hävdad odlingsmark i väster. Den sluttande terrängen i båda byarna gör att många gårdar framträder som högt belägna i topografien. Gårdarna i Halvarsbodarna är placerade på små öppna tomter som omsluts av skogsmark.

Den hävdade småbrutna odlingsmark som finns i anslutning till byarna innefattar många odlingsrösen, trädgångar och avskiljande ridåer med sten, träd och buskage. Odlingslandskapet har överlag en småskalig och något karg karaktär som kommer av dess belägenhet i höglänt och stenrik terräng omgiven av skogsmark. Denna typ av odlingsmark återfinns i många av de Leksandsbyar som är högt belägna i landskapet. Förutom den odlingsmark som omger byarna några finns små avsnitt av hävdad odlingsmark insprängt i skogsmarkerna runtomkring byarna. Där finns även övervuxen tomt- och odlingsmark som tillhört äldre fåbodgårdar. Området kring byarna är överlag rikt på fornlämningar efter fossil åkermark, samt husgrunder från nu försvunna fåbodgårdar. Trakten kring Hisvåla-Grytberg är rik på fornlämningar efter järnframställning och gruvverksamhet.

Kringbyggd delvis omålad gård i Grytberg med ålderdomliga ekonomibyggnader. Bostadshuset är nyare. Berg 4:5.

BEBYGGELSENS HUVUDDRAG: Hisvåla, Grytberg och Halvarsbodarna innefattar tillsammans ett tjugotal gårdar, varav flera till sin karaktär fortfarande är oförändrade sedan det sena 1800-talet. Jämfört med exempelvis Dalälvsbyarna är Hisvåla-Grytberg små byar med gårdar som är glest placerade intill varandra. Storleken och upplägget mellan gårdar är dock vanligt i många av de skogsnära och höglänt placerade blandbyar som finns bland annat i Rönnäs- och Åsbygge fjärdingar. Många gårdar är kringbyggda med fyrkantsform och de flesta husen är uppförda i timmer, rödfärgat eller ofärgat. Det senare gäller företrädesvis på fåbodgårdar, som överlag är mindre och glesare än de gårdar som nyttjats av bofast bybefolkning. En- eller tvåkupigt taktegel är det dominerande takmaterialet bland alla byggnader.

Nästan alla byggnader, såväl bostadshus som ekonomibyggnader är låga, avlångt smala och med sadeltak i en takvinkel kring 30 grader. På bostadshus tillhörande större gårdar som även är rödmålade är det vanligt med vitmålade knutar och vindskivor samt vita träfönster med spröjs i trä eller bly samt enkla vitmålade brädfodringar. På vissa hus förekommer profilerade fönsteröverstycken. På ekonomibyggnader och fåbodgårdar förekommer vita detaljer ytterst sällan.

I Grytberg finns ett fåtal hus uppförda under 1900-talet, som har en avvikande karaktär gentemot den äldre bebyggelsen. Där finns dessutom ett fåtal äldre byggnader som fått plåttak, nya fönster och lockpanel.

Det småbruta odlingslandskapet kring Grytberg.

Kringbyggd gård i Hisvåla. Byggnadskicket är enkelt och byggnaderna står tätt intill varandra på gården. Hisvåla 1:4.

Smedgården är en ensligt belägen gård i södra Hisvåla. Hisvåla 3:4.

I Hisvåla-Grytberg och Halvarsbodarna finns fäbodgårdar med ålderdomlig karaktär. Hisvåla S:7.

Vissa bostadshus har fasspontade fälvuröda liggpaneler. Hisvåla 9:3.

UTMÄRKANDE DETALJER: I Hisvåla finns flera gårdar som har farstukvistar i snickarglädjestil. Dessa farstukvistar och ibland den del av byggnadens yttervägg som finns bakom farstukvisten är vanligen målade med oljefärg. I Hisvåla är det vanligt med ockrafärgade och ljusst blåa detaljer och väggfält på sådana farstukvistar. På vissa större gårdar förekommer äldre liggande spontad träpanel. Det är utmärkande att så många gårdar i Hisvåla-Grytberg fortfarande är kringbyggda i fyrkantsform, och att det fortfarande finns flera ofärgade gårdar. Många gårdar har dessutom belägna på samma lägen som vid storskiftet.

Värden

Nedan beskrivs de värden som byarna bedöms besitta. I detta kulturmiljöprogram beskrivs kulturhistoriska och estetiska värden. Alla värden förklaras i sitt sammanhang, men utefter en förutbestämd grundmall som är lika för varje by.

Platsnamn

Platsnamn är ofta gamla, och med betydelser som är sprungna ur, eller anknytta till platsens specifika historia. Att beakta god ortnamnsned är lagstadgat enligt kulturmiljölagen.

Värden/var varsam med

- Platsnamnen Hisvåla, Grytberg och Halvarsbodarna.

Odlingsmarkens betydelse i det äldre bondesamhället

Byarna som helhet, i synnerhet med avseende på bebyggelsens utbredning och samspelet mellan bebyggelse och odlingsmark kan berätta en mångfald av berättelser om livet i Dalarna och Leksand innan industrisamhällets genombrott på landsbygden. I det äldre bondesamhället, här menat som det av jordägande bönder dominerade samhälle som föregick industrisamhället på många platser i Dalarna, uppdelades av tradition såväl jord som byggnader mellan alla syskon i en syskonskara vid arvskifte. I Leksand och Övre Dalarna var de flesta därför småbrukare med egen gård och egen jord, något som är annorlunda gentemot många andra delar av Sverige, där en mindre andel av befolkningen faktiskt ägde jord. När befolkningen ökade, särskilt från och med 1700-talet, splittrades odlingsmarken i komplexa ägofigurer. Något som på sikt ledde till ett jordbruk med minskade marginaler och större känslighet för missväxt. Detta tvingade delar av befolkningen på arbetsvandringar med bisysslor, och gav upphov till bland annat ett utpräglat fåbodbruk. Den odlingsmark som fanns var livsviktig ekonomiskt, men även av stor social betydelse. Att ärva och äga jord ansågs mycket viktigt, och medförde viktiga demokratiska rättigheter och möjligheter, bland annat till att bedriva fåbodbruk och att ha rösträtt i sockenstämman.

Det finns specifika företeelser i landskapet i och kring byn som berättar om det äldre bondesamhället. Djurhållningen var förr en förutsättning för livsuppehållet. Hur många djur man kunde hålla berodde på tillgången av bete och

De kringbyggda gårdarna med röda eller omålade trähus berättar om livet i det äldre bondesamhället. Timmerhusen är byggda i mycket hög kvalitet för att fylla vissa funktioner inom jordbruket. Den enhetliga karaktären är vacker och trivsamt, och typisk för Övre Dalarna. Hisvåla 1:4.

Odlingslandskapet breder ut sig mellan gårdarna. Husen är ofta placerade på höjdlägen som inte kunde nyttjas för odling. Hisvåla 10:3.

Portliden med mörka dörrar som har smidesbeslag. Hantverket är av hög kvalitet och är mycket värdefullt. Hisvåla 10:3.

vinterfoder. Antalet djur styrde i sin tur, före konstgödningens tid, hur stor åkerareal man kunde hålla. Det rådde därför stor konkurrens om slätter och bete och i stort sett all tillgänglig gräsmark utnyttjades för slätter medan sämre mark brukades till bete. Hackslogar kallades de stenbundna fastmarker som inte var lämpliga att odla upp men som ändå gav tillräckligt så det var värt att slå. Förbättring av slättermarkerna utfördes i den mån det var möjligt och man kan se spår av stenröjning. Den årliga slättern skapade en mager mark som sällan eller aldrig fick tillskott av gödning och därmed gavs förutsättningar för en stor mångfald av växter, insekter och svamp. Varje liten rest av denna naturtyp är värd att förvalta då de ofta hyser hotade arter.

Idag har slättermarken till stor del växt igen och en liten del har röjts upp till åker. I det som tidigare var öppen mark, åker och äng kan man idag ändå finna spåren av odlarmödan i form av rösen, åkerkanter, beskurna träd men även i själva artsammansättningen. I och runt byarna fanns förr stora arealer slättermark men med dagens jordbruk är de nästan helt försvunna. De som finns kvar är därför värdefulla att värna.

För att dryga ut vinterfodret till djuren repades löven av träd eller så skars riset av från träd som rönn, sälg och björk. För att underlätta för löv- och risskörd beskars träden, hamlades, på den höjd som var lämplig. Lövfoderträden har kunnat bli mycket grova och gamla och är hemvist för en mångfald av arter. De kan kännas igen genom sin speciella form där grenarna ofta kapades mer än två meter över mark dit djuren inte nådde och det finns en tydlig hamlingszon med grenskott och knölar på stam och huvudgrenar.

Det var inte ovanligt att man planterade vårdträd på gårdarna. Det var ofta ädellövträd, som lönn, lind, alm, ek eller ask. Vårdträden skulle i äldre folketro beskydda gårdens invånare men kan även ha planterats för att exempelvis markera ett barns födelse. Om fruktträd vårdas på rätt sätt kan de bli gamla och de kan vara värdefulla karaktärsskapare på gårdarna. Alléer, som kan vara enkelradiga eller dubbelradiga, förknippas ofta med högeståndsmiljöer, vilket det är knappt med i Leksands bymiljöer, men de kan även ha planterats längs vägarna för att ge vindsydd och skugga. De kan också ha använts för lövtäkt.

I Leksand var de flesta småbrukare med egen gård och egen jord. Uppdelningen av tegar och tomter syns fortfarande idag på fastighetskartor, men ibland även i det faktiska odlingslandskapet. Gamla ägoindelningar är ofta mer tydligt bevarade på de kargare och mer höglänta odlingsmarker som finns i byar så som Hisvåla-Grytberg. På sedimentjordarna kring Dalälven och Byrviken-Alviken har gränserna ofta otydliggjorts med tiden. Den småbrutna odlingsmark som fortfarande finns i anslutning till bebyggelsen Hisvåla och Grytberg är mycket viktig för förståelsen av de ekonomiska och sociala förutsättningar som påverkade livet i byn och i Leksand i äldre tider.

Värden/var varsam med:

- De småbrutna hävdade odlingsmarker som finns i anslutning till bebyggelsen i Hisvåla och Grytberg. Särskilt viktiga beståndsdelar

för odlingslandskapets karaktär är de synbart små bruknings- och ägoytorna tillsammans med odlingsrösen, trädriddåer och öar med träd och sten mitt i odlingsmarken.

Bystruktur

Bebyggelsens tillkomst och utveckling hänger samman med hur landskapets resurser kunde nyttjas. Just jordbruksmarken dikterade ofta hur gårdarna placerades i byn. Historiskt placerades många gårdar antingen i skogsbyn eller på karga höjdlägen mitt i odlingslandskapet. Detta beror på att sådana platser inte var lika användbara som odlingsmark. Gårdarnas placering i landskapet konstituerade sedan framväxten och utvecklingen av bynstrukturens karaktär. Hisvålas karaktär av radby, där många gårdar är belägna längs en genomlöpan- de byväg, är värdefull eftersom den är karaktäristisk och typisk för Leksand och Övre Dalarna. Att många gårdarna i både Hisvåla och Grytberg samlats till tätare klungor med två till tre gårdar är också värdefullt eftersom detta skapar trivsamma täta bymiljöer som är typiska för Övre Dalarna.

Värden/var varsam med:

- Hisvålas radbykaraktär, med många gårdar som är placerade längs den genomlöpan- de byvägen.

Kringbyggd gård med mycket högt kulturvärde i Hisvåla. Gården har både välbevarade äldre ekonomibygnader och bostadshus, samt är kringbyggd i fyrkantsform. Hisvåla 10:3.

- Gårdsklungor som bildas av två eller flera närliggande gårdar.
- Att den äldre bebyggelsen ofta är placerad antingen i randen mellan odlingsmark och skogsmark, eller på karga höjdlägen i odlingslandskapet.

Blandby

Hisvåla-Grytberg har varit en blandby, en by där det både funnits bofast bybefolkning och fåbodar tillhörande en annan by, samt hemfåbodar. Den komplexa sammansättningen av byar och fåbodar är typisk för Övre Dalarna, och återspeglar ett samhälle där knappa förutsättningar för en stor befolkning krävde långtgående uppfinningsrikedom i såväl markanvändning som jordbruksdrift. Berättelser som är anknutna till fåbodväsendet och Övre Dalarnas komplicerade jordbrukssystem är i hög grad relevanta för förståelsen av människors livsvillkor i Leksand i äldre tider. Fortfarande idag finns spår av fåbodväsendets utbredning i Hisvåla-Grytberg. På fastigheten Ullvi 10:19 finns exempelvis en kringbyggd hemfåbodgård som skyddas som byggnadsminne. Även gårdarna på fastigheterna Berg 4:5 och Ullvi 18:5 har sannolikt varit fåbodgårdar. Något som bland annat fastighetsbeteckningar och enklare byggnadskick med mindre bostadshus och glesare gårdsbildningar vittnar om.

Värden/var varsam med:

- Fastighetsbeteckningar som utgår från andra byar, eftersom dessa kan berätta om fåbodväsendets utbredning i byn historiskt.
- Övergiven tomtmark och husgrunder där fåbodgårdar tidigare funnits. Det finns särskilt många sådana platser norr om bebyggelsen i Hisvåla-Grytberg. Dessa finns registrerade i fornminnesregistret.
- Den befintliga bebyggelsen på fastigheterna Ullvi 10:19, Berg 4:5 och Ullvi 18:5. Husen på dessa gårdar är karaktäristiska för fåbodar. Särskilt viktiga karaktärsdrag är byggnadernas enkla och ålderdomliga utformning, förekomsten av små manbyggnader, ofta enkelstugor, glesare gårdsbildningar, ofärgade timmerhus samt förekomsten av byggnader som använts i mejeriproduktion där de förekommer. Äldre detaljer så som dörrar, fönster, skorstenar och farstukvistar är också mycket värdefulla.

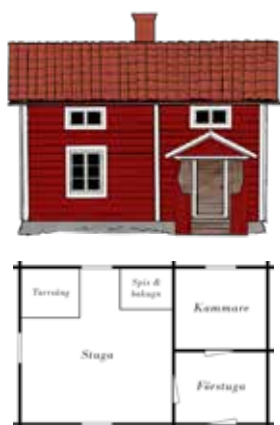
Bisysslor

I trakterna kring Hisvåla har det förekommit historisk gruvbrytning samt kalkbränning. Gruvbrytning tillika kalkbränning var två binärningar till jordbruket. Bisysslor var i äldre tider nödvändiga för att få hushållet att räcka till i de rikt befolkade men platsvis karga socknarna i Övre Dalarna. I Hisvåla och Grytnäs bröts järnmalm som sedan fraktades till bruk vid Siljan och norrut.

Ovan, hemfåbodgården Kockes i Hisvåla är kringbyggd med intakt månghus-system och oförändrad äldre enkelstuga. Ullvi 10:19.

Till vänster, glest placerade grånade timmerhus i Halvarsbodarna. Denna typ av gårdar är vanliga på fåbodarna. Hälla 10:10.

Enkelstuga

Parstuga

Sidokammarstuga

Värden/var varsam med:

- Spår efter järn- och kalkframställning i form av en hyttruin samt slagghögar vid Histjärn, en kalkugn och kalkugnsruin samt två kalkbrott mellan Hisvåla och sjön Skvin, gruvhål vid ovannämnda kalkugn samt vid halvårsbodarna. Det finns även en mångfald av fornminnen kopplade till metallframställning och bergsbruk norr om byarna. Dessa finns registrerade i fornminnesregistret.

Timmerhuskulturen och månghussystemet

Från medeltiden och fram till 1900-talet knuttimrades de flesta byggnaderna i Övre Dalarna. Det finns fortfarande många gamla timmerhus bevarade i byarna. I Hisvåla och Grytberg är nästan alla hus knuttimrade. Husen uppfördes sannolikt under 1700- eller 1800-talen. Timmerhuskulturen präglas av månghussystemet. Istället för att bygga få och stora byggnader uppfördes många små och funktionsspecifika timmerbyggnader. Det fanns många sociala och praktiska fördelar med detta. De små byggnaderna var lätta att dela upp och flytta vid arvskitte. Råvaran fanns tillgänglig i överflöd. De flesta timmerhusen kan uppdelas i kategorierna bostadshus, djurhus, förvaringshus och verkshus. Timmerhusen i Leksand och Övre Dalarna kännetecknas av utformningsmässig enkelhet, högkvalitativt virke och mycket gott hantverkutförande. De flesta husen byggdes av bönder efter gårdens behov, och med tiden utvecklades stor skicklighet i byggandet. Den stora skickligheten ledde till att timringskonsten också utvecklades till en viktig inkomstkälla för de »träkloka« Leksandsbor som begav sig på utsocknes arbetsvandringar. De ålderdomliga timmerhusen är idag en omistlig beståndsdel i vad som gör Leksands byar till speciella och trivsamma livsmiljöer. Här syns det att människor levt under mycket lång tid. Timmerhusen är byggda med omsorg i en lokal tradition som utvecklats och använts under flera hundra år, fram tills industrialismens intåg, mot 1800-talets slut och kring sekelskiftet år 1900.

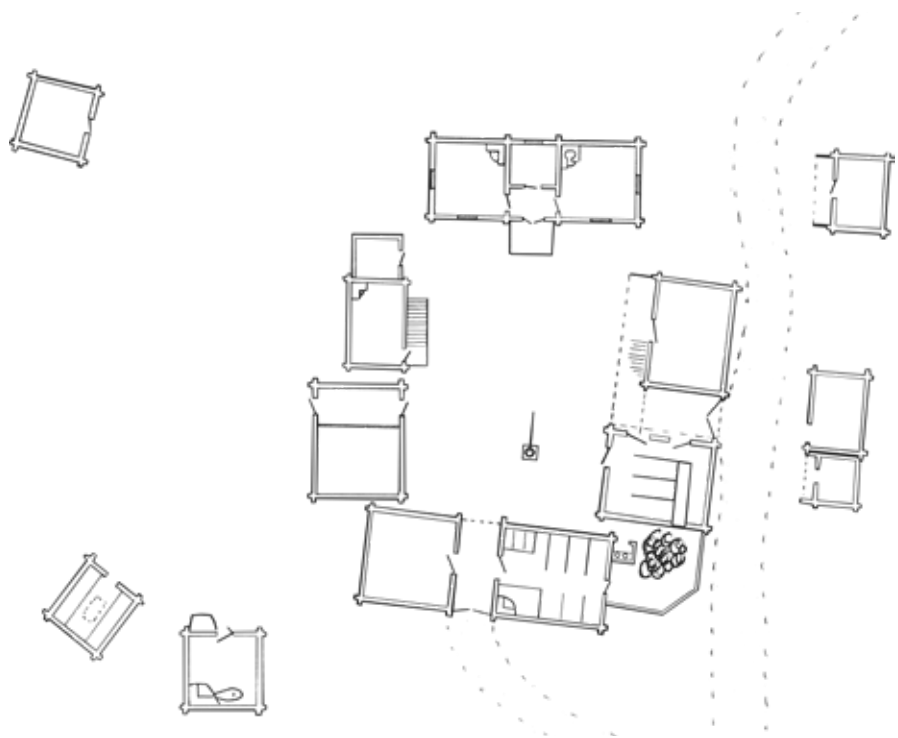
Värden/var varsam med:

- Att husen är byggda i trä eller knuttimrade, samt att de äldre husen ofta har en genomgående enkel karaktär utan onödiga utsmyckningar.
- Välbevarade bostadshus från innan 1930 i form av enkelstugor, sidokammarstugor, parstugor och korsplanshus. Några särskilt nämnda exempel finns på fastigheterna Hisvåla 2:13, Hisvåla 1:4, Hisvåla 9:3, Hisvåla 10:3, Hisvåla 3:4, Hisvåla 13:3, Ullvi 10:19, Ullvi 18:5, Berg 4:5, Hisvåla 5:3, Hisvåla S:7 samt sidokammarstugan på Hisvåla 1:8. Värdebärande egenskaper är byggnadernas: befintliga timmerstommar; långsmala eller rektangulära form; blottlagda timmerstommar; befintliga stående locklistpaneler och liggande spontpaneler i

Timmerbyggnader av mycket högt kulturvärde i Grytberg. Hisvåla 5:3.

Kringbyggd gård med ålderdomliga timmerhus. längst upp från vänster: hölada, parstuga (bostadshus), långsideshärbre, källarstuga, lofibyggnad med portlider, vagnsbod sammanbyggd med kortsideshärbre, tröskloge, brunn, stall, torkhus, smedja, lada och fähus med portlider och dyngstad.

trä; befintlig fönstersättning; befintliga fönsterkarmar; befintliga fönsterbågar i trä med fasta spröjs av trä eller bly tillkomna innan 1950; befintliga fönsterrutor tillkomna innan 1950; enkla vitmålade fönsterfoder; profilerade fönsteröverstycken; dekorativa gavelfönster; befintliga dörrar och farstukvistar; lövsågade eller profilsågade detaljer på farstukvistar; dekorerade taktassar; grundmurar med synlig natursten. Stommen och formen på de bostadshus som uppförts innan 1930 men därefter väsentligen förändrats är värdefulla.

- Samtliga knuttimrade ekonomibyggnader – djurhus, förvaringshus och verkshus uppförda innan 1930. Äldre knuttimrade ekonomibyggnader är en omistlig beståndsdel i byarnas karaktär och bör inte flyttas, rivas eller väsentligen förändras.

Låg, tät och ofärgad eller faluröd bebyggelse:

Även om de äldre husen i Leksand är unika och i sina detaljer bär många olikheter som gör varje gård speciell, finns flera gemensamma nämnare som starkt påverkar bebyggelsens karaktär. Ofta framträder bebyggelsen som ett gytter av tätt placerade röda hus med likartad storlek och form. Det är denna karaktär som kanske starkast kännetecknar byarna, och de aspekter av bebyggelsen som bidrar till denna karaktär är därför särskilt värdefulla. Nästan alla hus i de äldre byklungorna är låga - sällan högre än två hela våningar. Många byggnader har dessutom en långsmal form eller bildar tillsammans långsmala längor som ingår i olika kringbyggda former. De flesta byggnaderna har också sadeltak med tegeltäckning. Att de flesta husen är färgade med falu rödfärg eller omålade i trä är också mycket viktigt för byarnas generella karaktär. Den faluröda färgen har dessutom historisk betydelse, då den präglar byarna i Övre Dalarna och Leksand sedan åtminstone 1800-talets senare hälft. Beträffande vita detaljer i form av exempelvis fönster, fönsterfoder, vindskivor och knutbrädor är detta värdefullt där det förekommer, eftersom även detta är en påtaglig beståndsdel i byns karaktär.

Värden/var varsam med:

- Den sammanhållna byggnadshöjden om högst två hela våningar.
- Att byggnaderna har en långsmal form, eller bildar långsmala enheter som tillsammans bildar kringbyggdhet.
- Att byarna är tätt bebyggda, och att husen står tätt intill varandra.
- Tegel som takmaterial, i synnerhet befintliga enkupiga och tvåkupiga tegeltak.
- Den enhetligt förekommande ofärgade eller faluröda färgen. Avstå från att rödmåla naturligt grånade timmerhus. Dessa byggnader har

I Hisvåla-Grytberg och är de flesta husen långsmala, i trä och med röd eller ofärgad fasad. Alla hus har sadeltak med rött taktegel. Hisvåla 1:8.

en egen karaktär som i sig är värdefull, och som samspelar väl med sin omgivning även utan rödfärg.

- Vitmålade detaljer så som fönster, fönsterfoder, fönsteröverstycken, knutbrädor och vindskivor där de redan förekommer, dock ej på fåbodgårdar där sådana detaljer bör undvikas. Undvik att måla andra detaljer än fönster och fönsterfoder vita på ekonomibyggnader, eftersom detta ej förekommit i någon större utsträckning historiskt.

Kringbyggdhet

I Hisvåla och Grytberg är de flesta gårdarna kringbyggda på två, tre, eller fyra sidor. Många gårdar har även tillhörande härbren i odlingslandskapet utanför gården. De kringbyggda gårdarna återspeglar hur bebyggelsen vanligen ordnades i det äldre bondesamhället i Dalarna. Den kringbyggda gårdsformen började förekomma mot slutet av medeltiden, och utvecklades sedan mot den fyrkantiga kringbyggda form som dominerade helt i Leksand under större delen av 1700- och 1800-talen. Traditionen med den kringbyggda gården uppstod sannolikt i syfte att skydda gårdstunet från väder och omgivning. De nästan helt kringbyggda gårdar som finns på fastigheterna Berg 4:5, Hisvåla 15:3, Hisvåla 10:3, Hisvåla 1:4 och Hisvåla 2:13 tillhör en idag förhållandevis ovanlig typ. Många gårdar tidigare helt kringbyggda gårdar kom nämligen på grund av sociala och ekonomiska förändringar att utglesas från och med det sena 1800-talet. Det blev bland annat vanligt att funktioner som tidigare haft enskilda byggnader ersattes av större ladugårdskomplex med tegeldel. Den täta och slutna karaktären kvarlever dock i många byar, och utgör en värdefull och tydlig karaktär som är miljöskapande och trivsamt. Kringbyggdhet är dessutom typiskt för Leksand och Övre Dalarna.

Värden/var varsam med:

- Byggnader som bidrar till kringbyggda gårdstun. Oavsett ålder bör sådana byggnader inte rivnas eller flyttas. Byggnader som är placerade med fasader mot en bygata bör hanteras särskilt varsamt, eftersom sådana byggnader påverkar hela byns karaktär. Särskilt värdefulla är de gårdar som är kringbyggda på alla fyra sidor och som helt sluter sig mot omgivningen. Särskilt goda exempel finns på fastigheterna Hisvåla 2:13, Hisvåla 1:4, Hisvåla 10:3, Ullvi 10:19, Hisvåla 15:3, Berg 4:5 och Hisvåla S:7
- Portlider och dörrar som leder in till gårdstunen. Många äldre dörrar till portlider har rika smidesdetaljer, en särskilt värdefull detalj.

*Ålderdomlig kringbyggd gård med gamla timmerhus. Helt kringbyggda gårdar lika denna är idag förhållandevis ovanliga.
Hisvåla 10:3.*

Exempel på en delvis kringbyggd gård som bedöms besitta särskilt kulturvärde eftersom många byggnader fortfarande har välbevarade äldre detaljer av hög kvalitet. De välbevarade byggnaderna kan även berätta om livet i byn i äldre tider. Hisvåla 9:3.

Värdekartan redovisar en klassificering av miljöer och bebyggelse enligt följande: *Röda områden* markerar större landskapsavschnitt och bebyggelseområden med kulturvärden eller mycket höga kulturvärden. Värdebärande egenskaper inom dessa områden kan exempelvis vara byggnaders färgsättning, skala och form, sammanhållen byggnadshöjd eller jordbrukslandskapets öppna och hävdade karaktär.

Lila områden markerar gårdar, byggnader, odlings- eller betesmark och bebyggelseområden som bedöms ha kulturvärden.

Blå områden markerar gårdar, byggnader, odlings- eller betesmark och bebyggelseområden som bedöms ha särskilt kulturvärde.

Vad är ett kulturmiljöprogram?

Ett kulturmiljöprogram är ett kunskapsunderlag framtaget för att tydliggöra kulturmiljöns egenskaper och karaktäristik, utan att dessa vägts mot andra intressen. När kommunen fattar beslut i detaljplaner och bygglov ska en avvägning göras mellan olika allmänna intressen, exempelvis kulturmiljöer eller naturvård, och enskilda intressen, som behovet av en större bostad eller en grannes önskan om utsikt. Det här beskrivs i Plan- och bygglagens (2010:900) andra kapitel. Genom att i förväg ta ställning till vilka områden som har särskilda värden och vad det är som gör området värdefullt förenklas kulturmiljöfrågan i den dagliga handläggningen, men beslutet om vad som är lämpligt att göra på en viss byggnad eller i ett visst område sker i det enskilda plan- eller bygglovärendet.

Ett kulturmiljöprogram kan innehålla beskrivningar av de kulturhistoriska värden som finns hos en byggnad eller en plats. Ett kulturmiljöprogram kan också beskriva miljöns historia, utveckling, nyttjande genom tiden och vilka delar och karaktärsdrag som finns kvar i området idag.

Avsikten är inte att kulturmiljöprogrammet ska vara en ”våt filt” över bebyggelsen, utan snarare att det ska vara ett verktyg för hur kommunen och fastighetsägare ska kunna använda, utveckla och tillvarata kulturmiljön för att skapa en attraktiv kommun och livsmiljö.

Kulturvärden

En kulturmiljö är sammansatt av en mängd egenskaper. En egenskap kan exempelvis vara en byggnads material, byggnadshöjd, fönstersättning, färg eller namn.

En egenskap är aldrig automatiskt värdefull. Ett värde tillskrivs alltid en miljö av olika människor i vår samtid. Personer med olika kompetenser och intressen tillskriver miljöer olika typer av värden. En byggnadsantikvarie kan bedöma att en miljö är särskilt värdefull eftersom den kan utgöra ett slags fysiskt källmaterial som berättar om det förflutna. Samhället kan använda sådana miljöer för att förmedla och konkretisera berättelser om vår historia och på så vis ge människor bättre möjligheter att förstå sin samtid. En arkitekt kan bedöma att en miljö är särskilt värdefull eftersom dess olika arkitektoniska parametrar skapar en vacker och trivsamt livsmiljö. En person kan också bedöma att en plats är värdefull eftersom hen har många minnen kopplade till den.

Det är väldigt viktigt att tydliggöra varför en egenskap tillskrivits ett värde och av vem. Då blir det möjligt att senare följa upp på väderingen och förstå varför den är gjord.

Vad och hur har vi bedömt?

I detta kulturmiljöprogram bedöms kulturhistoriska och estetiska värden, samt delvis även sociala värden. Begreppen förklaras i sitt sammanhang nedan. Alla värderingar är skrivna och utförda av byggnadsantikvarier vid Dalarnas museum. Begreppet kulturvärde används för att beskriva den sammantagna bedömningen mellan dessa tre värdeaspekter.

Kulturhistoriska värden

Miljöer, platser och byggnader med kulturhistoriska värden bär på berättelser om det förflutna som av olika anledningar bedöms vara viktiga för vår samtid – eller att bevara för framtiden. I arbetet med Leksands kulturmiljöunderlag har berättelserna om det äldre bondesamhället, timmerhuskulturen, turismen i Leksand och industrisamhället bedömts som särskilt viktiga. De värderingar som finns listade i rapporterna och på hemsidan utgår ifrån bedömningar om hur olika platser, miljöer eller byggnader återspeglar olika aspekter av dessa berättelser. På platser där andra intressanta berättelser tydligt framträder har även dessa medtagits i bedömningen av byns olika värden. Det kan exempelvis beröra anknytningar till välkända historiska personer eller lokala traditioner som är särskilt viktiga för en specifik by. I Leksands-Noret återspeglas delvis andra berättelser än i byarna, varför bedömningsgrunderna där skiljer sig från byarna. Miljöer och byggnader som inte förändrats nämnvärt under de senaste 40-50 åren värderats generellt högt i detta kulturmiljöprogram. Detta beror på att ovannämnda berättelser mer tydligt kan utläsas ur de miljöer som inte nämnvärt förändrats under senare tid.

Hemfäbodgården Kockes med intakt månghussystem. Från vänster syns gårdens fjäjs, avträde, stall med portluder och tröskloge. Gården återspeglar i detaljer och helhet timmerhuskulturen och det komplexa fäbodväsendet i Leksand under bondesamhället och bedöms därför ha särskilt kulturvärde. Gården skyddas som byggnadsminne enligt kulturmiljölagen (KML). Ullvi 10:19.

Estetiska värden

Miljöer, platser och byggnader med estetiska värden bedöms ha stora utseendemässiga och upplevelsemässiga kvaliteter idag. Det kan röra sig om byggnader som är uppförda med stor hantverksmässig skicklighet och högkvalitativa material, landskapsrum där bebyggelsen och landskapet tillsammans bildar trivsamhet eller miljöer som är synbart gamla och bär många spår av tidens tand. Bedömningen av estetiska värden har utförts av Dalarnas museums byggnadsantikvarier och har i första hand gått ut på att fånga upp och värdesätta landskapets och byarnas unika karaktär beträffande färgsättning, volymer, former och placering i landskapet. Landskapets karaktär berättar oftast en viktig berättelse och har därför kulturhistoriska likväl som estetiska värden. Den värderingstext som i rapporter och bykaraktäriseringar benämns Låg, tät, faluröd eller ofärgad bebyggelse är den enda som helt och hållet utgått ifrån en estetisk bedömning av byarna.

Sociala värden

Miljöer, platser och byggnader som väcker känslor och är betydelsefulla för grupper eller enskilda personer har sociala värden. I detta kulturmiljöprogram har sociala värden endast undersökts översiktligt genom ett inledande församråd där allmänheten fått möjligheten att lämna in förslag till miljöer att ta med i kulturmiljöprogrammet. Vi har i största möjliga mån bejakat dessa förslag i inventeringsarbetet, och tagit med miljöer som framträtt i församrådet när vi besökt aktuella byar och platser i inventeringsarbetet.

Biologiskt kulturarv

Enkelt uttryckt är biologiskt kulturarv natur som berättar om kultur. Allt från enskilda träd till hela landskap kan berätta historien om den mänskliga närvaron. Eftersom berättelserna förmedlas av något levande ligger det i sakens natur att det biologiska kulturarvet befinner sig i ständig förändring- det kan vara kortlivat men kan också fortleva i århundraden.

Biologiskt kulturarv är resultatet av människans möte med det levande i naturen. Genom att förstå detta möte kan vi förklara det vi ser i landskapet och visa vad som behövs för att ta vara på olika värden i landskapet.

Det biologiska kulturarvet kan handla om enskilda träd och buskar som formats av människan, som träd som planterats i en allé eller hamlats för att lövet ska kunna användas som foder till djuren. Det kan även vara större landskap, som fåbodvallen med hackslog, med den omgivande skogen som brukats för bete och där vallkullorna gjort ristningar i träden där de rastat. Det kan även vara det brukade landskapet runt och inne i byn, med ängs- och åkermarker.

Fastighetsbeteckningar och GDPR

I kulturmiljöprogrammet anges fastighetsbeteckningar för att visa på var det finns värden, i exempelvis en miljö eller byggnad. Fastighetsbeteckningar kan anses vara personuppgifter.

För att behandla personuppgifter i kommunens verksamhet måste data-skyddsförordningen (GDPR) följas vilket betyder att det ska finnas stöd i en av de rättsliga grunder som återfinns i GDPR. För att använda fastighetsbeteckningar i kulturmiljöprogrammet hänvisas till GDPR:s artikel 6.1.e, att behandlingen är nödvändig för att utföra en uppgift av allmänt intresse eller som ett led i kommunens myndighetsutövning. Uppgifter av allmänt intresse enligt artikel 6.1.e. ska exempelvis ha stöd i lag eller annan förordning. Obligatoriska uppgifter som ålagts kommuner att utföra, exempelvis bygglovgivning, översiktsplanering och detaljplanering enligt plan- och bygglagen, är av allmänt intresse. För att kunna ta väl avvägda beslut i bygglov och detaljplanering men även för att allmänheten ska kunna följa plan- och bygglagen även i de fall det inte krävs myndighetsutövning (exempelvis bygglov), behövs bra kunskapsunderlag kring kulturmiljöns värden och var de återfinns, geografiskt. Relevanta lagrum återfinns i plan- och bygglagen:

- 2 kap 3 § om att planläggning ska göras med hänsyn till de kulturhistoriska värdena,
- 2 kap 6 § om att planläggning, bygglovgivning och även vid åtgärder som inte kräver lov, ska bebyggelse och byggnadsverk utformas och placeras på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till bl.a. kulturvärdena på platsen,
- 4 kap 16 § om reglering av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse i detaljplan,
- 8 kap 13 § om förbud mot förvanskning av en byggnad som är särskilt värdefull,
- 8 kap 14 § om att underhåll ska göras varsamt så att byggnadsverkets kulturhistoriska värde bevaras och
- 8 kap 17 § om att ändring och flyttning av byggnad ska göras varsamt så att dess kulturhistoriska värden tas tillvara.

För att enkelt och exakt ange läge är det mest lämpligt att använda fastighetsbeteckningar, som sällan ändras och när de ändras så kan deras historiska utsträckning spåras i Lantmäteriets förrättningsakt.

LEKSANDS
KOMMUN

LÄNSSTYRELSEN
DALARNAS LÄN

